

Alföldy Jenő

Halandó kézzel halhatatlanul

Illyés Gyula Őszi vendéglátás című könyvéről

„Ne keseregj, szót sem érdemel. A centenáriumon majd közlik a teljes szöveget” – így vigasztalta Illyés Gyula 1975-ben a *Tiszatáj* szerkesztőit, amikor Domokos Mátyás tévéinterjúja a nem hivatalos, de rendszeres cenzúra következtében csonkítva jelent meg a szegedi folyóirat hasábjain.

A költő szava beteljesedett: az Illyés-centenáriumra kiadott *Őszi vendéglátás* című könyv felvonultatja Illyés Gyula mindazon írásait, melyek a *Tiszatájban* láttak napvilágot 1963 és a költő halála, 1983 között, illetve posztumusz közlésként jelentek meg a lap betiltásáig, 1986-ig. (A költő kapcsolata a *Tiszatáj*jal a hetvenes évek elejétől, Ilia Mihály főszerkesztő jelenlétével kezdődően mélyült el. A könyvben közreadott írások zöme Illyés Gyula életének utolsó tíz évében született.) Az annak idején cenzúrázott Domokos Mátyás-féle tévébeszélgetés most teljes terjedelmében olvasható a könyvben. A kötet sajtó alá rendezője Annus József, aki hosszú ideig a *Tiszatáj* szerkesztője, illetve főszerkesztője volt, előbb Ilia Mihály, majd az ő politikai okokból történt lemondása után az orgánum arculatán jöttányit sem változtató Vörös László szerkesztőségi elnök mellett. Ez az arculat a tizenégy-tizenöt milliós magyar nemzet irodalmának minőségelvű, mindenféle kirekesztést elutasító szolgálatával volt egyértelmű. A *Tiszatáj* szerkesztői nemcsak a „népi” irodalmat támogatták. Igyekeztek minden értéket felvonultatni, az akkori szóhasználat szerint a „polgári humanizmus” értékeit is. A folyóirat a saját régiójába tartozó írók mellett rendszeresen közölte és szemlélte az egész magyar irodalmat. Kaput nyitott, nemcsak a szomszédos országokban élő magyarság irodalmára, hanem az őket befogadó nemzetekére is.

Így is az irodalom politikai ellenőreinek céltáblája volt a *Tiszatáj*. Holott vezetői és munkatársai nem tettek mást, mint jó érzésekre hallgattak, és szó szerint követték azokat a demokratikus elveket, amelyeket a rendszer az ablakba tett, de a szavak csűrésével-csavarásával naponta megcsúfolt: a demokrácia, a hazafiság és a nemzetköziség elvét. A *Tiszatáj* nem csupán a magyarsághoz leghívebb orgánuma volt ama kornak, de a helyesen értelmezett (Nagy Imrével 1989-ben kihantolt, de mindjárt végleg el is temetett) szocialista demokrácia szigete is. A baloldali értékek és a magyarság együttes képviselésében ifjú kora óta következetes Illyés Gyula folyamatos jelenléte kétségtelenül védelmet adott a szerkesztőknek, de éppúgy reá is vonta a folyóiratra a kor százszerű és százalékos ügybizgós tekintetét.

Annus József jegyzeti a hetvenes és a nyolcvanas évek elejének viszontagságos irodalompolitikai körülményeiről igazítja el az olvasót. Illyés több alkalommal is kifejtette, hogy legfontosabb fórumának tartja a szegedi orgánomot. Igaz, szeretne volna, ha lett volna mellette legalább egy kéthetenként megjelenő újság is, amelyben a magyar népet ért külső és belső támadásokra frissiben válaszolhatott volna mindazokkal az írókkal együtt, akik az anyanyelvi közösség ügyét szívükön viselték. (Egyik-másik megtámadtatására, mely személyén keresztül az egész magyarságot érte, a *Magyar Nemzet* hasábjain válaszolt.) A saját elképzelései szerint szerkesztett lap, a *Hitel* elindítását nem érthette meg.

Ennyit a kötet sajtótörténeti vonatkozásáról. Ennél is fontosabb és izgalmasabb a benne fölvonultatott irodalom. Lapjain Illyés Gyula utolsó korszakából való versek és esszék olvashatók egy nevezetes drámával, a *Kiegyezéssel* megtoldva. (Ez külön elemzést, bő kifejtést igényel, mely nem fér bele mostani mondandómba. A szindarab – egy banánközársaságba áthelyezve – megvilágítja az író 1956 utáni társadalmi küzdelmeit, a Rákosi börtönét megjárta állami és kulturális vezetőkhez való viszonyát, a felemás emberektől kapott felemás szabadság több mint kínos ellentmondásait. Lesz még jócskán róla szó, remélem.) Mindezek nem ölelik föl Illyés utolsó alkotó éveinek minden írását (más folyóiratokat is kitüntetett írásaival, a *Forrást* például), de a könyv teljes értékű rálátást ad az utolsó éveiben is igen tevékeny költő világára.

Alig túlzok, ha azt mondom, hogy a magyar irodalom történetében elsőként Illyés Gyula hozott tető alá jelentős öregkori költészetet. Még hozzá élete egyik legharcosabb korszakában (a sok közül): amikor a határokkal szétszabdalt magyarság megmaradásáért folytatott küzdelem élére állt. Elsőségének egyszerű oka, hogy nagy költőink az ő nemzedékét megelőzően többnyire nem érték meg magas kort. Az „öregkori” verseiről oly nevezetes Arany János a hatvanas éveiben írta meg őszikéit, a szellemi rangja révén ugyancsak „nagy öregnek” tartott Babits Mihály pedig ötvennyolc évesen hunyta le szemét. „Életem hatvanhatodik évebe / Köt engemet a jó Isten kévébe, / Betakarít régi rakott csűrűbe, / Vet helyemre más gabonát cserébe” – írta Arany *Sejtelelem* című négyoroszában. Illyés így lícitál rá 77 című ötsorosában: „Életemnek dupla hetes évében / volnék vetni-valóknak még bővében / (hallom a szót rádióban, tévében) / egyes kalász tarlott tábla szélében, / rengve a két kasza közel szélében.”

Az 1960-as évek nevezetes öregjei közül Füst Milán már fiatalon megírta öregség-verseit. Kassák és Áprily, sőt Weöres is szinte Illyéssel egyidejűen alkotta ilyen tárgyú költeményeit, de úgy érzem, az öregedéshez és a közeledő halálhoz mindjárt közülük Illyésnek volt a legérzékenyebb földrengésjelző készüléke. A mulandósággal szembenéző versei a küzdő ember, mégpedig a síri és mosolyogni, kételkedni és remélni egyaránt képes ember arcvonásait rajzolják ki előttünk. Olyanét, akit a szenvedély s a szenvedés nemcsak meggyötör, hanem föl is emel, meg is szépít.

Németh László még a harmincas évek elején – a daliás idők teljében – írta le számos elismerő és kifogásoló észrevétel summájaként, hogy Illyés számára az idő, az öregedés, a halál iszonyata lesz az az élmény, amely őt mint művészt elmélyíti és befejezi. A jövendölés egy alig harmincéves kritikusa. Jó, hogy harminc-valahány évvel később még ő maga is láthatta beigazolódni szavait a *Kháron ladikján* olvasójaként. De Illyés öregkori lírája ama prózai művét követően még másfél évtizeden át küszködik, nem csupán a kirkegaard-i aggódással, amelyet a nemzedéktárs eléje rajzolt. Naponta ringbe szállt azzal a gyötrő ellenféllel is, amelyet közvetlenebb formában a sok kötetes *Napló* idéz fel az Illyés-kutatók és az életművel betelni nem tudó olvasók előtt: az időről időre rátörő, ismeretlen eredetű depresszióval. Ifjú évei óta kínozták a fizikai kínokban is megnyilvánuló szorongások, a lelki fájdalmak. Megtanult velük együtt élni. Kordában tartotta, és ha kellett, „potomságnak” vette őket, mert volt *miért* túltennie magát alattomos támadásaiakon. Akadt elég tennivalója. Adott eleget a történelem, a sors. Az együttérzés hátrányos helyzetű és igaztalan vádakkal illetett honfitársaival. A fák, vizek, madarak, a szerszámnyelek érzékelése. Az unoka orra „csengőgombján” is tapintható idő. A tudatosított elmúlás.

Alig van költőnk, aki ennyi idegvégződéssel fogta fel az idő, mondhatni, filozófiáját. És alig van, aki hozzá hasonlóan fiziológiai élményeként érzékelte az időt, a személyes élettartamán messze túlmutatót. Aki úgy hallotta percegő karóráján és szívverésén a

történelmi óra ketyegését, mint ő. (Az életmű egyik legszebb, legnagyobb verseként a *Finom fül magános házban* vall erről a kötetben.) Ismét az ifjú, harmincéves kritikust, Németh Lászlót idézve: alig volt még, aki mint ő, úgy érezte azokat a „metafizikai nyilallásokat”, amelyek nem csupán a közvetlen környezetéhez kötik az embert. De olyan is ritkán akadt, aki e kapcsolatban oly fontos közvetítőnek tudta és érezte a nemzeti lét, a nemzeti kultúra valóságát, folyamának hömpölygését, mint Illyés.

Másként mondván: nem kellett egymástól különválasztania létverseit és magyarság-verseit. Ifjúkora kedves filozófusa, Bergson „élettartam”-át és a történelmi folyamatot. Egyidejűleg, vagy legalább szinkrónban élte meg a kettőt. Ezért nem hasonlít azokra a hatalom szájíze szerint politizáló „követőire” (epigonokat ne mondjak), akik (főleg a hatvanas években) kettős könyveléssel éltek: megírták a gyorsan múló „időszerűségnek” szülő vezércikk-verseket, majd amikor magas állami tisztségekkel megfelelt hivatali munkájukból szabadságolták magukat, eltűnődtek életük mulandóságán, s megírták műveiket a „halhatatlanságnak”. Kétféle verseik együtt hulltak ki a rostán – a vártnál is hamarabban, olykor sajnálhatóan. (Garai Gábor tehetségéről, Babits onkolozott verskultúrájáról Illyés ejt néhány szót egyik esszéjében; Váci Mihálytól is sokat várt, elismerően nyilatkozott róla.)

A küzdő ember, Illyés Gyula nem ismert szabadságolást harcaiban. Természete volt a vívás. Mindössze két alkalommal beszéltem vele – csak évei számára nézve „hajlott” korában –, de oly gyors váltásai voltak, mint a hivatásos vívóknak, akiknek legfőbb munkaeszközük a váratlanság, a villámgyors reflex, a pirospont. Humora, kedveskedő vagy megszegényítő – pedagógiai módszerek is kitűnő – ironiája ugyancsak a párbajtőrözők csuklómozdulatának sebességével villant. Gesztusai olykor színészi rögtönzésnek is beillettek. („De magasak vagytok! A fejemre nöttetek” – mimelt ijedelmet hetvenkilenc tavaszán Lakitelken a fiatal írók gyűréjében körültekintve.) Mivel naplót nem ismerhettem, dehogyan is gondoltam arra, hogy belül micsoda zöldszemű szömyekkel viaskodik a depresszió lelki dzsungelében.

Idős költőknél nem egyszer megfigyelhető a mű rögtönzészzerű volta. A stílus régen kialakult már, formai trükkök, művészi pepecselés nélkül is jellegadó a hangvétel, a gondolat maga is. Úgy rövidül le a személyes és az egyetemes közti távolság, mint korábban sosem. A tárgyi közvetítő (fontoskodóbban: az „obejktív korrelatív”) veszt fontosságából. A költőpátriárka pontosan úgy viselkedik, mint általában az öregek, de jól időzített legyintése, köhrintése már gondolkodásra készítő vélemény. (Weöres Sándor késői költészetében – az utolsó nagy csúcst jelentő *Psyché* utáni éveiben – sok jelét láttam ennek.) Ilyesmit kétségtelenül észlelni vélek Illyés e kötetében is, de az ő öregkori lírája korántsem merül ki a jelentőségteljes gesztusokban. Fontos a *rögtönzés*, lelki szükséglet is lehet, mint a sőhaj vagy mint az eufémizmusba csomagolt káromkodás, szitok. Az idős költő kötetnyi „táviratot” írt cigarettapapíron elférő terjedelemben. Az epigrammatikus tömörség, a rípszerű pengevillanás csakugyan az egyéniség magvából fakad. Pontosan egybevág azzal az egyéniséggel, akit szerencsém volt megismerni. Mint stilisztának, kedves példája volt az egy-két mondatos üzenet, amelyet szerelmünknek adunk fel táviratban: a szöveg nem tűr cirkalmat, köntörfalazást. A csörtét szűrással, vágással, csattanóval záró *epigramma*, akárcsak a versben hallatott segélykiáltás, a fohász vagy a jajszó – tehát sokszor a *dal* is – ilyen gyors kifejezést kíván. A *rögtönzés* nem tűr hevenyészett fogalmazást. Nem a megírás idejére, hanem hatására vonatkozik. Akár évekig is alakulhat egy kis vers. A megírás időpontja és időtartama, ahogy Illyés maga is figyelmeztet a kötet egyik esszéjében (az 1973-as *Minden lehet* verseskötet utószavában), bizonytalan: sokszor évekig pihen a versötlet, hogy egy új ösztönzés hatására váratlanul csírárt hajtszon.

Néha töredékességet is éreztető miniatűrjei ugyanolyan élénk figyelmet érdemelnek, mint e kötet nagy ívű versei vagy mint a „tisztos ipart” külön elismerésre készítő szonettjei, melyekből négyet is találhat a poétika tanítója-tanulója, ha van ilyen (Csokonai idejében középiskolai szinten is volt). *Antológia* című hétsorosában a „páros- és keresztímek” s a „könyörtelen klasszikus ütem” a költők „gyönyörű képességét, a rendet” szolgálják – szalad a tollamra József Attila szava, talán azért is, mert gyönyörű a róla szóló megemlékezés is az egykori kebelbarát és vetélytárs tollából. Nem igaz, hogy nem ismerte föl József Attila tehetségét az értők még oly szűk, de bátorításra elegendő táborra – fejtegeti. – A baj az volt, hogy ez a társaság, mely talán *éltethette volna még tíz évig*, „változatlanul a csodagyermek villanásait honorálta benne akkor is, noha az őrvádat már békévé oldotta az emlékezés. Az őnostorozás meddő túlkapásait elvégezték mások, tudjuk, lehetőleg úgy elvakulva, hogy a szöges flagella Illyés Gyulán csattanjon legnagyobbat. A „csodagyerekről” szóló észrevétel ad még majd gondolkodni valót a tárgyilagosságot kedvelő irodalomárokknak Illyés legnagyobb nemzedéktársáról.

A kis terjedelmű remeklések közül még egyet idézek, a *Kényszerű sötét* címűt:

*Faltól falig – hogyha már így lett –
féreg, kúszok,
kitapogatva Marsot, Bakot, Iket,
Fiastyúkot.*

A kép világokat ível át a kozmikus és a földszinti távlat között. A blaszfémikus önlefokozás arra jó, hogy az istenülés esélyét elbukva is magának fenntartó embert vetítse élénk. A hatalmas ellentét a drámaíró Vörösmartyból ismerős –, a „féreg” és a csillagnekvekk kontrasztját éppúgy nem lehet tovább fokozni, mint az *Éj monológjában*. A négysoros mégsem romantikus: Illyés maga emlegette „földhözragadtsága” nem is az alatt „kúszás”-ban nyilvánul meg. Az csupán az ellentét egyik pólusa. A nyelvi anyag józansága teszi, hogy eviláginak érezzük: a „hogyha már így lett” prózai közbevetése, a „kitapogatva” groteszsége, mely fucsa módon mégiscsak óriás Gulliverré növeszti a versbe foglalt embert a liliputív alacsonyított égbolt csillagai közé heveredve. Istenkísértő vers.

De hogy is állunk ezzel az istenkísértéssel? Hetvenes és nyolcvanas évei közt várhatnánk a költőtől a hit révébe érkezést, vagy azt az alázatot, amely a megismerés lehetséges határán tölti el az embert, amikor végességét – az értelemét is! – kénytelen belátni. Illyés számos versben már korábban szembenézett a metafizika nagy kérdéseivel, s többnyire a tagadás álláspontjára jutott. Az életműve egészét ilyen szempontból vizsgáló irodalomárnak ezért oly izgalmas kérdés, hogy utolsó éveiben, hónapjaiban vagy heteiben akár, volt-e hajlandósága arra, hogy megtérjen, vagy sem.

Nem több, mint korábban, úgy észlelem. De ezzel azt is mondtam: régebben sem kevésbé, mint élete alkonyán. Néhány bekezdéssel föntebb voltaképp erről is szóltam: az idő, a mindenség, a csillagok, a természeti erők faggatójaként szinte mindennapos kényszereként foglalkozott azzal a megfoghatatlannal, akit vagy amit – illetve ezek hiányát – Istennek nevezzük. Sok versét megnevezhetném, amelyben a kételynél, tagadásnál nem jut tovább. Még többet, amelyben – ezúttal Adyval mondván – érzi az „Isten-szagot”. Ilyen a kötet – és az újabb magyar líra – egyik legszebb darabja, a *Cél felé, bár közömbösen*. Csak egy részletét idézem, de a két kiragadott kép elég, hogy mi is érzékeljük azt a metafizikai illatot, amelyet eddig Ady közvetített legjobban, például *A Sion-hegy alatt* című versében. Illyés így ír:

*Olajukat a földből szopva, lámpaként
égték a szürkületben a karcsú törzsű rózsafák...*

Egyszerre hunytak el.

Csekély zúgás után

*átszállt, de álló testtel, mint a mennybe Jézus,
egy szarvasbogár, egyre finomabbá
szőve maga mögé a csöndet.*

Tóth Árpád *Esti sugárkoszorúja* óta nem találkoztam ilyen sejtelmes költői képekkel az alkonyatról, melyben a tárgyak, a természet lényei valami önmagukon túlira, valami kimondhatatlanra mutatnak. Csakhogy ez nem *impreszionista szimbolizmus* (hogy Szabó Lőrinc terminusával éljek). Egyszerre ősi és modern realizmus ez, amely (a földből szopott rózsaoakra gondolva) a maga játsszi groteskségében (a maga köré csöndet szövő, Krisztust formázó bogárral) olyan finom és sokatmondó, hogy legéteőbb költőnk – az *Esti sugárkoszorú* és *Az ámyból szőtt lélek* szerzője – ugyancsak vállalhatta volna. Különösen, ahogy a kihunyo színek és a csöndde halkuló dongás egymás hatását növeli a kölcsönös színesztéziában. Boldogító, hogy a Shelley-hez méltó finomság, zeneiség és anyagtalanság ilyen példásan megfér a vaskos evilágisággal. Nem kell törődnünk tehát azokkal a sznob és ellen-sznob irodalmárokkal, akik végzetesen szembeállítják a kétféle minőséget; akik vagy a rusztikus vaskosságtól tüsszögnek, vagy a spirituális finomságtól. A költészet egyszerre imádság és társadalmi harc; anyagba vetettség s „a lélek fényűzése”; okosság és naivítás – bölcs irracionalitás. Magány a közösségért, a *démoszért* s a *poliszért*. Ha úgy tetszik: a *plebs*-ért s az *urbs*-ért. Derűs lemondás mindenről, s a „ne mondj le semmiről” mementója. Vagy – hogy Illyés egyik legfontosabb mesterét, Vörösmartyt idézzem – az Éj asszonya szemével nézve gyarló teremtmény, a világteremtés utánezata, melyben a költő „Halandó kézzel halhatatlanul / Vél munkálkodni”, tudva, hogy „mikor kidől is, / Még a hiúság műve van porán”, és – ezt már Illyés életműve teszi hozzá – így lesz a sorstársak milliói számára mégis *közügy*. A törekeny tollára hagyatkozó, percnyi létre született költő és az örökké tartó Éj közti küzdelem iszonyúan egyenlőtlen – de épp ezért hősie, katartikus.

Ha egy csokorba teszem az öregség-versek közül az *Őrszemként az éjben*, a *Menet a ködben* és a *Kijózanítás alatt* címűeket, kirajzolódik a küzdő ember portréja, mint Leonardo da Vinci profilból ábrázolt kiáltó harcosa – megvénült formában, de mit sem veszve az erejéből. Ezt nem a személy felstilizálásául mondom. Ellenkezőleg, az ő stílusát kívánom érzékeltetni. Azt a stílust, mely a szerpentinként kígyózó *mondát* gyűrűvetéseivel tör magasba. A kanyarokban is célba tartó gondolat szívökéseivel, elszánt iramával, bekerítettégről valló megtorpanásaival és új impulzusokat keltő ismétléseivel jelzi a gondolat a végső tétre menő küzdelem nagyságát.

Az *Őszi vendéglátás* a maga módján meghívás Európába egy igazi európaítól, akinek történetesen anyanyelvi szinten értjük szavát. Meghívás, a valóságosnál alighanem barátságosabb, a kis népekhez emberségesebb és igazságosabb Európába.

(Tiszatáj Könyvek)